

Maatwerk: adaptatie van emblemen in een negentiende-eeuws manuscript van een Amsterdamse kleermaker

Nelleke Moser

Samenvatting

De Amsterdamse kleermaker Gerardus Johannes Joha (1827-1904) maakte halverwege de negentiende eeuw een handgeschreven bundel waarin hij gedrukte emblemen tekstueel en visueel bewerkt en veelbetekenende ‘details’ weglaat. Met deze toe-eigening plaatst hij zich op verrassende wijze in een langere traditie die eerder beschreven is door Marc Van Vaeck en anderen.

Abstract

From the 1840s onwards, the Amsterdam tailor Gerardus Johannes Joha (1827-1904) composed a manuscript miscellany in which he textually and visually adapts printed emblems, leaving out meaningful ‘details’. He thus introduces a new chapter to a long-standing tradition of appropriating emblems that has been described earlier by Marc Van Vaeck and others.

---

1. GEDRUKTE EMBLEMEN IN HANDGESCHREVEN BUNDELS

In de vroegmoderne tijd was het niet ongebruikelijk dat gedrukte embleembundels met de hand werden nagemaakt en dat het origineel daarbij werd aangepast aan een nieuw publiek of aan een nieuwe context. Het hing van de bedoelingen en het talent van de samensteller af op welke manier de *picturae* dan werden overgenomen. Zoals Eddy Grootes schreef:

De bewerker van een bestaande emblemat bundel die handschriftelijke kopij levert, loopt onvermijdelijk tegen het probleem aan hoe de *picturae* te verwerken. Hij kan louter verwijzen naar een eerdere druk, hij kan tekeningen of omschrijvingen invoegen, oude of nieuwe afdrucken verschaffen, of de koperplaatjes ter beschikking hebben. (Grootes, 2003, p. 799)

Grootes bespreekt een achttiende-eeuws afschrift van een embleembundel van Joannes Barbonius uit 1641, waar hij in 1993 door Marc Van Vaeck op werd geattendeerd. Hij stelt vast dat nieuwe afdrucken van de oorspronkelijke koperplaatjes werden ingeplakt op opengelaten plaatsen in het handschrift. De *picturae* zijn dus ongewijzigd. De bewerking zit hem in de tekst van de emblemen: die is gemoderniseerd, gecorrigeerd en aangevuld met het oog op een (nooit voltrokken) heruitgave (Grootes, 2003, p. 800).

Een ander doel en een ander procedé zien we in de handgeschreven bewerking van Paets' editie van *Goddelycke wenschen* uit 1645 die Feike Dietz in haar proefschrift beschrijft. Daar zijn bedrukte vellen met de *picturae* uit de oorspronkelijke bundel samen met beschrijfbare vellen tot katernen gevouwen, waarna een onbekende samensteller op de blanco vellen bijpassende Bijbelse motto's en prozafragmenten schreef. Hij (of zij) raadpleegde de bronnen die ook voor de oorspronkelijke embleembundel waren gebruikt, maar maakte daaruit een nieuwe selectie en combinatie van teksten, in een 'meditatief lees- en schrijfproces', en creëerde zo 'een eigen geestelijke wereld', aldus Dietz. Zij plaatst deze bundel in de traditie van *rapiaria* (citatenvverzamelingen), bloemlezingen en *commonplace books* (Dietz, 2012, p. 122-133).

Marc Van Vaeck beschrijft bronnen waarin gedrukte emblemen niet (alleen) werden meegebonden, maar (ook) werden nagetekend en bewerkt. Het gaat dan om bronnen uit de zeventiende-eeuwse academische context. Studenten lardeerden hun collegeaantekeningen met gedrukte en getekende afbeeldingen die het geheugen ondersteunden of louter decoratief waren (religieuze voorstellingen, landschapjes, genrestukjes en gezichten op de universiteitsstad). Een Leuvense student tekende in zijn *dictata* een zonnewijzer na van een gedrukt embleem en voegde er een eigen motto aan toe (Van Vaeck, 2006, p. 88, 90).

In een herdenkingsbundel uit 1682 lieten Brusselse studenten de 'emblematische constructies' vastleggen die ze tijdens de sacramentsprocessie van dat jaar tentoonstelden in het jezuïetencollege. Ze combineerden daarbij kopieën van *picturae* uit gedrukte embleembundels of eerdere herdenkingsbundels met nieuwe motto's en bijschriften ontleend aan bloemlezingen uit het werk van Seneca en Ovidius. Van Houdt en Van Vaeck richten zich 'op die vormen van *inventio* waarbij het centrale beeldmotief voorhanden emblematische beeldstoffen overneemt, adapteert, en recupereert'. Welke strategieën hantieren de studenten bij het verwerken van bestaande emblemen in hun *picturae*? (Van Houdt & Van Vaeck, 2003, p. 874) Dit varieerde van getrouwe kopie tot een nieuwe vormgeving van het beeldelement. Ook worden verschillende

beeldelementen uit eerdere bundels gecombineerd in een nieuwe *pictura*, bijvoorbeeld één op de voorgrond en één in het achterplan. Volgens Van Houdt en Van Vaeck was niet het verbeelden van geloofswaarheden en zedenlessen het belangrijkste doel, maar het tonen van de retorische vaardigheid ‘om voorhanden verhaal- en beeldstof te recupereren en te adapteren.’ (Van Houdt & Van Vaeck, 2003, p. 896)

2. EEN NEGENTIENDE-EEUWS VERZAMELHANDSCHRIFT MET EMBLEEMBEWERKINGEN

De ‘adaptatie, recuperatie en montage’ van emblemen in handschrift houdt echter niet op na de zeventiende eeuw, is niet voorbehouden aan katholieken, en blijft ook niet beperkt tot het religieuze of academische domein. Bovendien zijn er nog drastischer ingrepen denkbaar dan de hierboven geschetste. Dit blijkt uit een bijzondere nieuwe aanwinst waar Willemien van Dijk, conservator van de Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam, mij in september 2023 op attendeerde: een negentiende-eeuws verzamelhandschrift met ingekleurde tekeningen, getiteld *Uittreksels, Versen en Fabelen enz.* (Fig 1).

Fig. 1: Titelblad van Gerardus Johannes Joha, *Uittreksels, Versen en Fabelen*. UBVU XV.05589, p. 1.

De samensteller is Gerardus Johannes Joha, geboren op 23 april 1827 in Amsterdam als zoon van een belastinginner. Hij werd kleermaker en trouwde in 1862 met dienstbode Johanna Clasina Christina Meijeringh (17 december 1824-22 maart 1887). Het huwelijk bleef kinderloos. Joha was Nederlands Hervormd. Hij was ouderling in 1885 en hij droeg in 1887-1888 twee gulden bij aan ‘De vrienden van de bijbelverspreiding’.¹ Gerardus Joha overleed op 22 februari 1904.

In de jaren 1840 begon hij zijn verzameling. Op het titelblad staat (waarschijnlijk) 1846, en op p. 71 van het handschrift staat een ondertekening ‘G:J: Joha 9 februari 1848’. De bundel bevat moralistische en kluchtige gedichten, emblemen, fabels, gedichten op de seizoenen, stads- en dorpsgezichten, en een gedicht tegen de introductie van gasverlichting in een Amsterdamse kappel. Veel gedichten zijn geïllustreerd met kleurrijke aquarellen. Deze afbeeldingen lijken minstens even belangrijk te zijn als de teksten. In het begin van het handschrift zijn de afbeeldingen genummerd, en in het register ontsluit Joha niet alleen teksten, maar onder ‘Kamers’ tevens de afbeeldingen van weelderige interieurs die we door het handschrift heen tegenkomen.

De bundel past in de eerder beschreven traditie van het overschrijven van teksten en het natekenen van afbeeldingen uit verschillende (gedrukte) bronnen. Joha kiest uitdrukkelijk voor creatieve adaptatie. Hij combineert en verandert de gekozen teksten en afbeeldingen naar eigen inzicht. Zo maakt hij teksten vromer door een religieuze duiding toe te voegen of actualiseert hij een stadsgezicht door er een brug bij te tekenen. Veel van zijn bronnen stammen uit de (vroeg) achttiende eeuw. Eén bron wil ik hier belichten: de *Leerzame zinnebeelden* van Hendrik Graauwhart uit 1704.

3. ADAPTATIE, RECUPERATIE EN MONTAGE VAN GRAAUWHARTS *LEERZAME ZINNEBEELDEN*

Graauwhart verbeeldt in zijn *Leerzame zinnebeelden* deugden en ondeugden aan de hand van dieren, planten en natuurverschijnselen, en ondersteunt dit met Bijbelverwijzingen in beeld en tekst. Steeds staat in de *pictura* op de

---

¹ School En Kerk. ‘Algemeen Handelsblad’. Amsterdam, 11 februari 1885. Geraadpleegd op Delpher <<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBDDD02:000209690:mpeg21:p002>> [30 mei 2024]; Grelinger, H. ‘Aan de vrienden van de Bijbelverspreiding over de gansche aarde’, Roeloffzen & Hübner, [1888]. Geraadpleegd op Delpher <<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000005406:00017>> [30 mei 2024]. De overige biografische informatie is ontleend aan wiewaswie.nl.

achtergrond een moment uit een Bijbelverhaal uitgebeeld en op de voorgrond het dier dat de deugd of ondeugd representeert (Fig. 2). De *subscriptio* is een berijmde uitbreiding van het Bijbelcitaat dat als *motto* dient. Het boek bevat een ‘bladwyzer der afbeeldinge’, waarin de afgebeelde dieren en natuurverschijnselen alfabetisch gerangschikt zijn van ‘aap’ tot ‘zon’, en een ‘bladwyzer der uytbreidinge’, waarin de (on)deugden alfabetisch gerangschikt zijn van ‘aardsgezinde’ tot ‘zuyverheid’.

Fig. 2: De ‘aards-gezinde’ in de Leerzame zinnebeelden van Hendrik Graauwhart. UBVU XN.05651, p. 37.

Joha heeft uit deze bundel een aantal emblemen gekozen en die aan de hand van hun opschrift alfabetisch gerangschikt in een ‘Geesteleik Alphabeht’, van ‘Aards-gezinde’ tot ‘Zaligheid’.

Joha kopieert Graauwharts afbeeldingen, maar handhaaft alleen het beeldelement in het achterplan en laat de dieren op de voorgrond weg (Fig. 3). Dat was niet omdat hij geen dieren kon tekenen: de bundel bevat immers ook berijmde fabels waar hij katten, hanen, vossen, adelaars, stieren en diverse andere dieren tekent. De teksten past hij radicaal aan: hij kiest andere Bijbelcitat

en schrijft nieuwe bijschriften in begrijpelijke taal, en soms een ander opschrift. Hij stelt de Bijbeltekst centraal en verwijderd de allegorische laag.

Fig. 3: De 'aards-gezinde' in het Geestelijk Alphabeht van Gerardus Joha. Gerardus Johannes Joha, *Uittreksels, Versen en Fabelen*. UBVV XV.05589, p. 25.

Als we de balans opmaken, kunnen we vaststellen dat deze Amsterdamse kleermaker weliswaar ver afstaat van het universitaire milieu, maar dat hij desalniettemin dezelfde retorische vaardigheden hanteert als de Leuvense en Brusselse studenten uit de zeventiende eeuw. Zijn belangrijkste doel is echter wél het verbeelden van geloofswaarheden en zedenlessen. In dat opzicht sluit zijn werkwijze meer aan bij die van de bewerker van Paets' *Goddelycke wenschen*. Ook Joha creëert een eigen geestelijke wereld, maar wel een die past bij zijn protestantse achtergrond.

Over de auteur

Nelleke Moser is neerlandica en boekwetenschapper, en werkt als universitair hoofd-docent bij de faculteit Geesteswetenschappen aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar onderzoek richt zich op handgeschreven (literaire) teksten uit de periode 1500-1900.

Literatuurlijst

- Dietz, F.M.** (2012). *Literaire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*. Proefschrift. Hilversum: Verloren.
- Graauwhart, H.** (1704). *Leerzame zinnebeelden, bestaande in christelyke bedenkingen door Vergelykinge eeniger Schepselen, als Dieren, Vogels, Gewassen, &c. strekkende tot Zedelessen ter Deugd, en tot Aanmoediging tot Godzaligheid*. In Vaarzen en Uitbreidingen te Zamen gesteld door Hendrik Graauwhart. Vercierd met 110 Konstige Afbeeldsels. t'Amsterdam, gedrukt voor den Autheur, en zyn meede te bekomen by Johannes Ratelband, Boekverkoper op den Dam, bezuyden het Stadhuys, in C. Huygens Werken. UBVU XN.05651.
- Grootes, E.K.** (2003). 'Barbonius en Vaenius op later tijden en zeden gepast.' In Van Vaeck, M., Brems, H. & Claassens, G.H.M., *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat*. Leuven: Peeters, pp. 795-820.
- Joha, G.J.** [1846]. *Uittreksels, Versen en Fabelen enz...* UBVU XV.05589.
- Van Houdt, T. & Van Vaeck, M.** (2003). 'In het licht van de eeuwigheid. Bezinning over tijd en onvergankelijkheid in de efemere emblematische constructies van het Brusselse Jezuietencollege (1682).' In Van Vaeck, M., Brems, H. & Claassens, G.H.M., *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat*. Leuven: Peeters, pp. 861-899.
- Van Vaeck, M.** (2006). 'Dispersed Images: Recuperating Illustration Material.' In *Emblemata sacra. Emblem Books from the Maurits Sabbe Library, Katholieke Universiteit Leuven*. Philadelphia: Saint Joseph's University, pp. 85-92. <<https://lirias.kuleuven.be/handle/123456789/204193>> [30 mei 2024].